

Liisi Piits

eesti keele instituudi teadur, kes on oma väitekirjas¹ uurinud inimest tähistavate sõnade kollokatsioone, tegelenud eestikeelse tekst-kõne sünteesi täiustamisega ja kirjutanud eesti keele õpikuid

Kollokatsioonid² sõna tähenduse ja kultuurikonteksti avajatena

Mida tähendavad sõnad *mees* ja *naine* või *ema* ja *isa*? Kuidas nende ja teiste inimest tähistavate sõnadega koos sagedamini esinevad omadus- ja tegusõnad paljastavad nägemuse, mis meil on nende sõnadega tähistatud inimestest? Kas sõnade koosesinemisviis peegeldab ka ühiskonnas valitsevaid võimusuhteid? Neile küsimustele püüab artikkel vastuse anda.

Tahtes teada, mida sõnad tähendavad ja kuidas tähendus tekib, tuleks alustuseks mõelda, kuidas toimub emakeele omandamine. Eelkõige tekib meil arusaam sõna tähendusest sõna kasutuskonteksti kaudu: nii situatsioonikonteksti kui ka keelekonteksti, sh sõnaümbruse kaudu. Seega on loogiline, et sõna esinemisümbruse uurimine peaks andma teavet sõna tähenduse kohta ehk nagu briti keeleteadlane John Rupert Firth on öelnud „You shall know a word by the company it keeps!” (“Tunne sõna tema kaaslaste järgi!”). Firth juhtis selle lausega tähelepanu tõsiasjale, et sõnad ei kombineeru juhuslikult ning ainult süntaktilisi reegleid järgides fraasidesse ja lausetesse, vaid et sõnade vahel valitsevad veel erilised seosed ja see sõnade koosesinemisviis annab nende kohta olulist informatsiooni.

¹ Artiklis esitatu põhinebki Liisi Piitsa doktoritööl „Sagedamate inimest tähistavate sõnade kollokatsioonid eesti keeles”, vt https://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/45723/piits_liisi.pdf

² Terminini määratluses lähtutakse John Sinclairi definitsioonist *kollokatsioon on kahe või enama sõna esinemine tekstis väikese vahega*.

Just sellise koosinemisviisi tähistamiseks rakendas Firth terminit *kollokatsioon*, mis tema kasutuses tähistas harjumuslikku koosinemist.

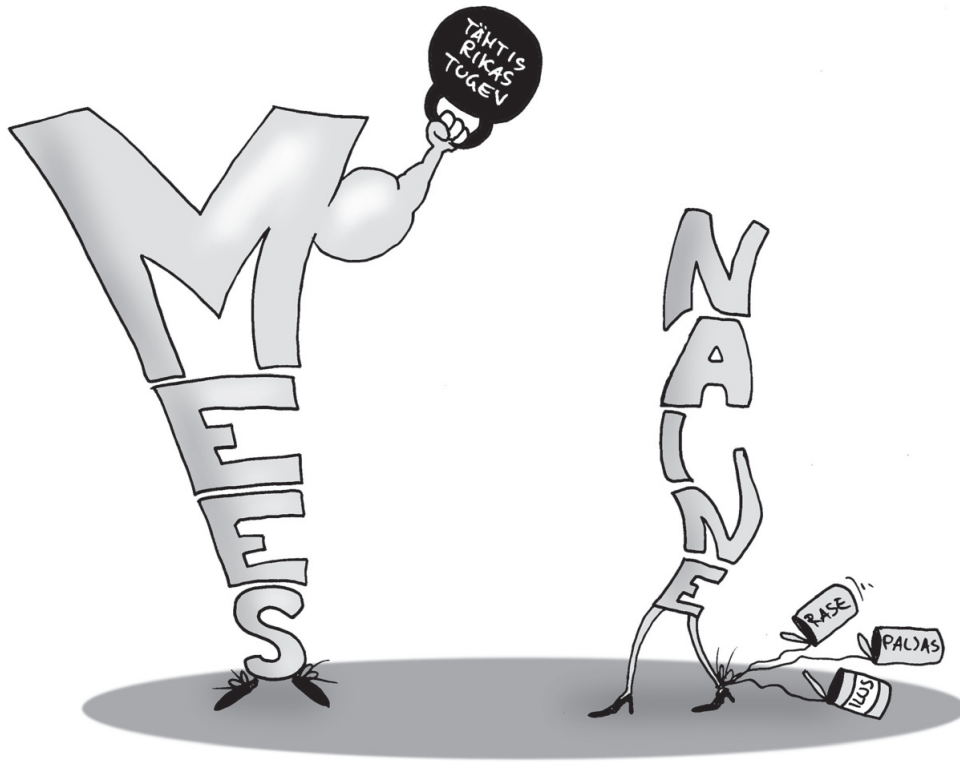
On arvatud, et kollokatsioonimustrid paljastavad sotsiaalseid hoiakuid, eriti mis puudutab soo, vanuse ja käitumisega seotud stereotüüpe.³ Siinses artiklis lähtutakse eeldusest, et sagedamate kollokatsiooniseoste põhjal saab dekonstrueerida peidetud tähendusi ja viise, kuidas inimesi on tekstides kujutatud. Vaatluse all on kümne sagedama inimest tähistava sõna *ema, inimene, isa, laps, mees, naine, poeg, poiss, tüdruk* ja *tütar* omadussõnalised laiendid ja tegusõnad, mille suhtes inimest tähistav sõna on subjektiks. Kollokatsioonisuhete leidmiseks kasutati 203 miljoni sõna suurust Tartu ülikooli eesti keele koondkorpust, millest suurima osa moodustavad ajakirjandustekstid, aga kus on ka ilukirjandustekste, seadustekste, jututubade ja foorumite tekste ning teadusartikleid. Eelkõige tutvustatakse siinses artiklis, kuidas inimest tähistavate sõnade kollokatsioonides peegelduvad soostereotüübid ja ühiskonnas valitsevad võimusuhted.

Inimest tähistavate sõnade kollokatsioonides avalduvad sugudevahelised erinevused

Kas otsisõnaga tähistatud inimese sugu kajastub mingil moel kollokatsiooniseostes? Kas on omadussõnalisi täiendeid ja tegusõnu, mida kasutatakse mingist soost inimeste kirjeldamisel sagedamini kui teisest soost inimeste kirjeldamisel? Neile küsimustele vastamiseks võrreldi soovastandusel põhinevate antonüümipaarikute (*poiss-tüdruk, poeg-tütar, mees-naine, ema-isa*) 30 sagedamat omadussõnalist täiendit ja 30 sagedamat eriomast tegusõna. Viimaste hulka valiti tegusõnad, mis esinesid ühe inimest tähistava sõna kollokaadina vähemalt 4 korda sagedamini kui tema antonüümi kollokaadina.

Nii sõnapaaride *poiss* ja *tüdruk* kui ka *poeg* ja *tütar* sagedamate omadussõnalistest täienditest moodustasid 80–90% vanusele viitavad omadussõnad (nt *noor, alaealine, kümneaastane*), mille esinemine ei sõltunud otsisõnaga tähistatud inimese soost, pigem tuli välja erinevus, et poiste ja tüdrukute puhul nimetatakse enim teismeliste eagrupperi, tüüpiliste poegade ja tütardena nähakse aga rohkem alla kümne aasta vanuseid lapsi.

³ Caldas-Coulthard, Carmen Rosa; Moon, Rosamund 2010. 'Curvy, hunky, kinky': Using corpora as tools for critical analysis. *Discourse & Society* 21/2, lk 99–133.

Kuigi suured erinevused nende antonüümipaarikute vahel puuduvad, tuleb siiski esile, et sõnade *tüdruk* ja *tütar* kollokaatidena esinevad atraktiivsust tähistavad omadussõnad (nt *kena*, *ilus*, *kaunis*) vähemalt neli korda sagedamini kui sõnade *poiss* ja *poeg* kollokaatidena.

Sõnade *mees* ja *naine* omadussõnaliste kollokaatide võrdlus näitas, et füüsilist kirjeldavaid omadussõnu on mõlema sõna puhul sama tihti kasutatud, aga erinevus on sõnavalikus. Mehi kirjeldatakse rohkem sõnadega *suur*, *tugev* ja *pikk*, naise sõnadega *kaunis*, *kena* ja *paljas*. Lisaks hakkas silma, et sõna *naine* kollokaatidest moodustasid suure osa perekondlikku seisuga või fertiilsust kirjeldavaid omadussõnu *rased*, *endine*, *üksik*, *vallaline*, samal ajal kui mehe perekondlikku seisuga ei peeta vajalikuks rõhutada: sõna *mees* sagedamate kollokaatide hulgas perekondlikku seisuga või abielustaatust näitavaid kollokaate ei esine. Selle asemel esinevad seal sotsiaalset staatust märkivad sõnad *tähtis*, *rikas* ja *vaene*. Paul Baker⁴ on inglise keelt uurides leidnud, et kui meeste kirjeldamiseks on läbi aegade kasutatud hulgaliselt võimule ja edukusele viitavaid sõnu, nagu *rich* 'rikas', *wealthy*

⁴ Baker, Paul 2010. Will Ms ever be as frequent as Mr? A corpus-based comparison of gendered terms across four diachronic corpora of British English. – *Gender and Language* 1, 125–149, lk 138.

'jõukas', *grand* 'väljapaistev, suur', *famous* 'kuulus', *distinguished* 'silmapaistev', siis naise kirjeldamiseks on neid kasutatud väga harva.

Ilmselt peegeldavad sagedamad omadussõnad seda, mida kummagi soo esindaja puhul oluliseks peetakse. Naiste puhul peetakse oluliseks mainida, milline on tema suhe mehega – kas tegemist on endise või uue naisega või hoopis vallalise naisega. Mehe puhul peetakse oluliseks määrata, milline on tema sotsiaalne staatus: kas mees on rikas või vaene, ja kas tal on ühiskondlikus elus oluline roll täita. See, et naisi seostatakse enam privaatsfääriga ja mehi avaliku sfääriga, tuli välja ka sõnade *ema* ja *isa* juurde kuuluvaid omadussõnu võrreldes: kui sõnale *ema* olid iseloomulikud perekondlike kohustustega seotud sõnad (lapsi) *kasvatav*, *paljulapseline*, *imetav*, (last) *ootav*, *kodune*, *toitev*, siis sõnale *isa* olid iseloomulikud omadussõnad *kuulus*, *suur* ja *rikas*, mis näitavad pigem isa staatust avalikus sfääris.

Ka eriomaste tegusõnade analüüs kinnitas, et naisi nähakse aktiivsena enam privaatsfääris. See väljendub eelkõige lapsevanemaid tähistavate sõnade puhul. Suur osa 30st sõnale *ema* eriomasest tegusõnast tähistab rutiinseid kodutöid, nt *küpsetama*, *keetma*, *pakkima*, *pesema* ja *askeldama*. Samal ajal on isade kanda vaid erakorralisemad kodutööd, millele viitavad tegusõnad *ehitama* ja *meisterdama*. Selline kollokaatide jaotus peegeldab Eesti ühiskonnas kehtivat tööjaotust, kus naised teevad võrreldes meestega kaks korda rohkem kodutöid⁵. Kuigi tänapäeval teevad naised meestega peaaegu võrdselt palgatööd, on rollijaotus ja stereotüübid säilinud.

Inimest tähistavate sõnade kollokatsioonid peegeldavad võimusuhteid ühiskonnas

Kui eeldada, et võim ühiskonnas ei jaotu võrdselt, nt OECD aruande järgi kuulub maailmas peamine majanduslik ja poliitiline võim meestele⁶, siis peaks see kuidagi kajastuma ka keeles. Eestis on samuti naiste töötasu madalam kui meestel ning palgavahe on Euroopa Liidu statistikaameti

---

⁵ Talves, Kairi 2011. Soosotsioloogia. – Sissejuhatus soouuringutesse. Raili Marling (toim). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 111.

⁶ Jütting, Johannes P.; Morrisson, Christian; Dayton-Johnson, Jeff; Dreschsler, Denis 2006. Measuring gender (in)equality: introducing the gender, institutions and development data base (GID). OECD Development Centre. Saadaval internetis.

andmetel Euroopa Liidu suurim. Paremat juurdepääsu majanduslikele hüvedele väljendavad rahalist seisu näitavad omadussõnad ja rahakasutust väljendavad tegusõnad. Omadussõnade analüüsist selgus, et kollokaat *rikas* on eriomane eelkõige meessoost isikuid tähistavatele sõnadele *mees, isa ja poeg*, nt *rikas isa* esines 23 korda sagedamini kui *rikas ema*. Ainukese erandina saab välja tuua kollokatsiooni *rikas tüdruk*, mis esineb pisut sagedamini kui *rikas poiss*. Võim perekonnas sõltub paljuski sellest, kes otsustab rahakasutuse üle. Ressursiteooria kohaselt on suurem võim sellel osapoolel, kes panustab perekonda suurema sissetulekuga. Võimusuhted ei lähe aga ainult erinevate sugude vahelt. Sõnale *inimene* väga iseloomulikud tegusõnad võrreldes sõnaga *laps* on *ostma* ja *maksma*, mis näitavad, et majanduslik võim kuulub täiskasvanutele.

*rikas isa esines
23 korda sagedamini
kui rikas ema*

Suhtlusverbe analüüsides selgub, et naissoost isikute verbaalse väljenduse ja hääliitsuste kohta on kasutusel rohkem erinevaid tegusõnu. Näiteks kui sõnale *tütar* 30 eriomase kollokaadi seas on suhtlusverbe ja emotsionaalsust väljendavaid verbe 13, siis sõna *poeg* esineb vaid kolme sellist tähendust kandva eriomase tegusõna subjektina. Nii sõnade *tüdruk, tütar, naine* kui ka *ema* eriomastest kollokaatidest moodustavad suure grupi suhtlusverbid, mis väljendavad lisaks ka seda, kuidas midagi öeldakse. Sageli kannavad need ka halvustavat hinnangut, nt *tänitama, näägutama, kriiskama, kiljuma, nähvama*. Samas on kõigile meessoost subjektidele eriomased tegusõnad *käsutama* ja *käskima*, mis näitavad võimu. Ainult vanemlikul võimupositsioonil olevaid isikuid tähistavad *ema* ja *isa* esinevad võrdselt sageli subjektina tegusõna *käskima* juures.

Vägivaldsust ja kuritegelikku käitumist on samuti tõlgendatud kui võimu näitamist.⁷ Nii sõnade *mees, isa, poiss* kui *poeg* 30 sagedama eriomase tegusõna seas esineb palju agressiivseid ja vägivaldseid tegevusi tähistavaid sõnu. Nt sõna *mees* 30 sagedamast eriomasest tegusõnast tähistasid 40% erinevaid agressiivseid tegevusi: *tulistama, võitlema, ähvardama, röövima, vägistama, pooma, tabama, vahistama, kaaperdama, sõdima, haavama* ja *purustama*. Ka sõnale *poiss* eriomastest kollokaatidest moodustavad kõige suurema grupi agressiivseid tegevusi tähistavad tegusõnad *võitlema, tapma, lõhkuma, kaklema, taguma, kiusama, röövima,*

⁷ Pearce, Michael 2008. Investigating the collocational behaviour of *man* and *woman* in the BNC using Sketch Engine 1. – Corpora 3/1, lk 1–29.

tabama ja *sundima*. Vägivallategusid tähistavad tegusõnad ei puudu ka sugulusseosele viitavate sõnade *isa* ja *poeg* eriomaste kollokaatide hulgast.

Kokkuvõtteks

Raske on kindlaks teha, kas erinevused sõnade kollokatsioonisuhetes peegeldavad tegelikkust (kurjategijatest moodustavad enamiku mehed, mistõttu tegusõnad *tapma* ja *röövima* esinevadki ootuspäraselt mitu korda sagedamini koos mehi tähistavate sõnadega), ühiskonnas kehtivaid soorolle (nt sõnad *mees*, *poeg*, *poiss* ja *isa* esinevad sagedamini koos tegusõnaga *ehitama* ja naine esineb koos tegusõnaga *kuduma*) või selliseid stereotüüpe, mis tegelikkusele ei vasta (sõnad *naine*, *ema*, *tüdruk*, *tütar* esinevad sagedamini koos verbaalset väljendust tähistavate tegusõnadega, kuigi uuringud ei kinnita, et naised oleksid verbaalselt aktiivsemad). Pigem on kollokatsioon abstraktsioon ja lihtsustus, mis näitab, kuidas tüüpiliselt inimesi mingis kultuuris mingil ajahetkel nähakse ja kujutatakse. Samas on kollokatsioon kui sage koosinemine üldistus, mis ainult ei peegelda kultuuris kehtivaid seaduspärasusi ja stereotüüpset nägemust, vaid läbi kollokatsioonimustrite luuakse ka uusi stereotüüpe.

OK